

ההומור ביצירות לילדים

בשנות הארבעים ובשנות השבעים – השוואה

מירי ברוך

דברו על יעודי ההומור בספרות ילדים מבהיר קורניי צ'וקובסקי, כי פיתוח חוש ההומור אצל ילדים עשוי למלא תפקיד חשוב בעתידם. כשיגדלו, יוכלו ילדים בעלי חוש הומור להתגבר ביתר קלות על מצבים קשים ומביכים. ההומור מפתח, אפוא, כושר להתמודד עם עולם מסובך בעתיד, וזאת בנוסף לפונקציה של שהרור ממתחים מידיים.

תורת ספרות הילדים של צ'וקובסקי היתה "אורים ותומים" למשוררים עבריים יוצאי מזרח אירופה, ולאור דבריו בזכות ההומור טרחו רבים מהם לכתוב יצירות ספרות הומוריסטיות בעברית לילדים, גם אם כשלעצמם היו כמה מן המשוררים הללו נטולי חוש הומור, או שכתיבה הומוריסטית היתה קשה להם מסיבות שונות.

יו הסיבה, אולי, שבראשית שנות הארבעים היו מרבית היצירות ההומוריסטיות לילדים בעברית יצירות מעובדות או מתורגמות, בעיקר מרוסית מאת מהרשק, צ'וקובסקי ואחרים. כאלה הם "גברת עם כלבלב" ו"אבא מצחיקון" בעיבוד מרים ילן, "אליעזר והגזר" בעיבוד לוי קיפניס (אשר הופיע קודם לכן כ"יפת והלפת" ², "אלעזר המפוזר" ו"המפוזר מכפר אז"ר" בעיבוד לאה גולדברג. ועוד ועוד. גם אם בחלק גדול מן היצירות לא הוזכרה העובדה כי הינו עיבוד או תרגום של טכסט קודם, הורגש הדבר לעתים בתמטיקה של הטכסט. כמו למשל, אשה כמו זו המעוצבת ב"גברת עם כלבלב" למרים ילן היא אשה ממוצא ייקרייהודי הזקוקה לקבלות, והכל אצלה רשום ומדויק, מנוי וספור. וכשמבקר הכרטיסים משטה בה – היא מקבלת את דבריו, שהרי הם תואמים את הקבלה המצויה בידה. אין זו אשה צברית פרחחית ושנונה, אלא אשה מגונדרת-גלותית, הנמצאת בסביבה אחרת המנצלת את תרבותה הזרה. דומה מאוד לשיר זה, הן מבחינה מבנית והן מבחינה תמטית, הוא "המפוזר מכפר אז"ר".

מאוחר יותר, כשנפגשו את "דודי שמחה המבולבל", או אפילו את "כך ולא כך" עפ"י צ'וקובסקי – אשר תורגם מאוחר יותר – נמצא שההבדל בין המבולבלים של ראשית שנות הארבעים לאלה של שנות החמישים בולט מאוד. המפוזר מכפר אז"ר הוא אדם מסכן, המזכיר את המשוגעים השכונתיים של שנות הארבעים-חמישים. זהו איש הישן ברכבת או סתם הולך לאיבוד, זהו אדם שאנחנו צוחקים ממנו ועליו ולא אתו: הומור מתוך שמחה לאיד ורשעות ולא מתוך טוב לב. ההומור כאן אמנם מחזק את אישיותו של הילד הקטן, הצוחק מתוך רגש עליונות, הרואה גם את

1 רראה: Chukovsky Kornei: *From Two to Five*, University of California Press. Berkeley, L.A. 1968. p: 101–106.

2 רראה: מירי ברוך: "עקרונות השיר הדבור המהודק"; בתוך: עיונים ביצירת לוי קיפניס, הוצ' המכללה ע"ש לוינסקי, 1982.

המבוגר בטעויותיו, המרצא שהוא יודע "יותר טוב" וצוחק לאידו את המבוגר - אבל בסופו של השיר הסיטואציה נעשית פאתטית ומעוררת רחמים, כי האיש אינו מבוגר רגיל ונורמלי אלא איש מסכן.

למרות שמבחינה כמותית קיימות יצירות הומוריסטיות רבות למדי בין שירי ל' גולדברג, הרשם הוא שיצירות אלה נכתבו תוך מודעות לצרכיו של הילד, כשניתן בקלות רבה לקבוע מה היו המטרות החינוכיות, הפסיכולוגיות והספרותיות שרצתה ל' גולדברג להשיג באמצעותן. ומאוחר יותר, יש לשער שהיא עצמה - מתוך הסתיר גיוותיה ממגמות דידקטיות חשופות מדי - לא העריכה אותן והדבר בולט במיוחד לגבי השירים ההומוריסטיים שבמרכזם עומדת ההתחפשות: "הצפרדע", "הפטריה", "החתול מתחפש" ואחרים. שירים אלה הופיעו ב-1936, בראשית כתיבתה של ל' גולדברג לילדים, כשהשפעת צ'וקובסקי על כתיבתה היתה כמעט מוחלטת: טור משקלי של ארבעה טרוכאים, וחרמה זוגית, כשהמלעיל והמלרע משמשים לחילופין כגיוון ריתמי (כבשירה הרוסית). נראה שמאוחר יותר, כשהשתחררה המשוררת קמעה מהשפעת צ'וקובסקי (הן בתמטיקה והן בצורות השירה), היא לא ראתה את השירים הללו כראויים לאיסוף ולפרסום ואמנם לא קיבצה אותם בשום ספר משירי הילדים שלה. (3).

נקודת מפנה בדרך הכתיבה ההומוריסטית של ל' גולדברג חלה לאחר הופעתו של שלונסקי בזירת ספרות הילדים הישראלית, עם כתיבתו של "עלילות מיקי מהר" (1937). עד כאן, (א) - היה ההומור בשירי ל' גולדברג בדרך הומור המבוסס על מצבים קומיים (הומור של סיטואציה) ולא הומור ורבלי (לשוני); (ב) - ההומור בכל יצירה ספרותית היה בדרך כלל מסוג אחד בלבד. דהיינו, אם עסק השיר בהתחפשות, היה האלמנט הקומי היחיד בשיר התחפשות; אם התמקדה היצירה בהומור של המבולבל, היו ביצירה דוגמאות רבות לסוגי בלבול אך לא הועלו סיטואציות קומיות אחרות.

אגב, ראוי לציין שב"המפוזר מכפר-אז"ר" השתמשה ל' גולדברג ברמות שונות של עיצוב המפוזר. כך, למשל, השיר פותח בתיאור:

קם בבוקר המפוזר / ויושב על המיטה
ושואל: ישנתי כבר / או שקמתי זה עתה?
זה שבחלון זורח / שמו הוא שמש או ירח?
עת לקום או עת לישון? / לא כתוב על השעון
והרי ברור כשמש / וכעת אני נזכר
השעה היתה כבר אמש / תשע, אז היום מחר.
אוי לי אם היום מחר / כבר אחרתי כל דבר.

המבולבל שאינו יודע לקרוא נכון את השעון ולהחליט אם השעה תשע בערב או תשע בבוקר הוא מבולבל המתאים לילד היודע לקרוא שעות על השעון ומכיר את סדרי היממה. זהו ילד מבוגר בהרבה מן הילד אשר לו מיועדות השורות האחרות באותו שיר:

3 ד"ר לאה חובב, אשר קיבלה לידיה את עזבונו של ל' גולדברג, הוציאה את השירים לאור בקובץ שנקרא "בראו עננים", בהוצאת ספרית פועלים, ב-1982.

במברשת נעליים / מצחצה הוא שיניים
נעל על רגלו נועל / ובקערה טובל
וכ'.

בשיר זה ממשלת ל' גולדברג רמות שונות של בלכול ופזמור, כך שילדים גילאי 3 יתנו מן הבלכול הפשוט יותר ובני 8 יתנו מכל רמות הבלכול. מכל מקום, סוג ההומור הוא אחד, אף כי הוא מעוצב ברמות שונות.

בעקבות ביאליק, או תאורטיקנים אחרים של ספרות לילדים, נהגה ל' גולדברג להתחשב בהתפתחות המחשבה והלשון של הילדים. כשציטטה אלזויות - היו אלה בדרך כלל טכסטים מוכרים לילדים ("לכלוכית", "החתול במגפיים" וכ' - מתוך "סיפורים בעננים" ש' בצריף קטן"). ומכאן, שגם דרגות התחכום שבהומור הת' ייחסו תמיד לרמתם של הנמענים, בפרטנציה.

יצירתו של שלונסקי גרמה לשינוי ערכים בולט למדי ביצירתה ההומוריסטית של ל' גולדברג. אמנם יש לשער כי מבחינת טעמה האישי לא ראתה את היצירות ההומוריסטיות כראויות להנצחה, או כבעלות ערך מעבר לזמנן, שכן גם יצירות אלה ("אורי מורי", "אורי כדורי" ו"מר גוזמאי הבדאי", שהופיעו ב"דבר לילדים") לא כונסו על ידה ולא ראו אור בספר, אלא לאחר מותה. אולם בדיקת הטכסטים חושפת באופן ברור למדי את השפעת תורת ספרות הילדים של שלונסקי על שירתה של ל' גולדברג בשלב זה. אמנם, גם קורניי צ'וקובסקי ייחס חשיבות מרובה לספרות הנונסו והבדיה - אולם בהשפעתו, כאמור, עיצבה ל' גולדברג סיטואציות קומיות בלבד, ואלה תוך התייחסות לדרגת התפתחותו של הקורא הפרטנציאלי.

שלונסקי (ראה להלן) התנער מן ההתחשבות בהבדלים שבין ספרות ילדים לספרות למבוגרים, ועל כן בנה לעתים הומור לשוני ששום ילד, ויהא בעל הניסיון הספרותי העשיר ביותר, לא יוכל להבינו. (על האידיאולוגיה של הומור זה נעמוד בהמשך). שלונסקי נהג לשבץ ביצירותיו סוגי הומור רבים מאוד, הן כאלה המבשר ססים על מצבים קומיים והן כאלה המבוססים על שבירת מטפורות, מימוש, פירוק ומשחקי מלים. הוא לא בחל בהכנסת ה"עגה" של הילדים לשירתו וכך, בהשפעתו, ניתן למצוא גם ב"מר גוזמאי הבדאי" (1945-1946) עגה של ילדים ("נולדתי בבוקר בין שש לחמש / בעיר הבירה אשר שמה שין-קוף ריש' ואחרים), משחקים דר' משמעיים במלים ומימושי מלים, כגון:

שלושים מלצרים לי הגישו בסך
שלושים טבחים לי בשלו במטבח
אמנם הביתה באתי
קרני אסון: התפקעתי
אך בא הרופא והדביק את בטני
שוב רענן ושמה אני

"אני" "מתפקע" הוא ביטוי פיגורטיבי של אדם שבע מאוד ואילו כאן ממומש הביטוי מר גוזמאי הבדאי אכן התפקע, אך הרופא הדביק את בטנו. מתוך הקטע הקטן הנ"ל ניתן לראות גם את עירוב סוגי ההומור בהם נוקטת ל' גולדברג ביצר רותיה המאוחרות, כשמעורבים כאן יסודות של הגזמה, השנות, מימוש מלים ועוד.

ביצירה אחרת ממומשת המטפורה "איש שראשו מלא ספרים". ביטוי זה משמש כמחמאה לקוראי ספרים, ואילו כאן:

פעם הלכתי ברחוב הראשי / שקוע במחשבות
שור, ולפתע נפל על ראשי / ספר כבד מאוד.
איך לא השגחתי ? נפל מאחור / חיש הוא נקב בראשי את החור.
לא הספקתי לצעוק אבא אמא / והנה בראשי הוא פנימה.
תכף הגיח רופא מסמטה / תכף ברחוב הציב מיטה
וניתחני / עשה גם תפר / אך שכח להוציא את הספר.
מאז כל הספר אצלי בדם / הלא משום כך אני חכם. 4

למרות המספר הרב של שירים הומוריסטיים ביצירתה של ל' גולדברג, דומה שהן היא עצמה והן קוראיה העדיפו ומעדיפים את יצירותיה התיאוריות, הליריות, שנראו אותנטיות וטובות יותר. עניין זה נכון עוד יותר לגבי שירת מרים ילן, אשר המעיטה בכתיבת יצירות הומוריסטיות. היא עשתה זאת מתוך תחושת חובה כמעט, ובדרך כלל היו אלה תרגומים של יצירות רוסיות בלבד. שונים הדברים לגבי אברהם שלונסקי: (5) שלונסקי החל בכתיבת יצירות לילדים כעשרים שנה לאחר שעסק בכתיבה למבוגרים. ספרו הראשון מסוג זה "עלילות מיקי מהור", התפרסם ב'1947; "אני וטלי בארץ הלמה" ב'1957 ו"ערץ לי גרץ לי" ב'1966.

שלונסקי הגיע לספרות הילדים לא רק כמשורר בשל למבוגרים, אלא גם כמי שמכיר את ספרות הילדים הרוסית ועקרונותיה (קורניי צ'וקובסקי) וכן את ספרות הילדים בארץ. כשהחל לכתוב שירת ילדים אחזה בו תחושת שליחות (בדומה לתחרות שותיו לגבי השירה למבוגרים). מתוך היכרותו את ספרות הילדים - בנה תאוריות חדשניות באשר לתכניה, לשונה וסגנונה של ספרות הילדים, תוך שהוא פוסל כמעט את כל הקיים בתחום זה בארץ. במקביל לכתיבת השירים כתב גם מאמרים תאורטיים. בהם פסל את דרכם של האחרים והעלה על נס את דרכו שלו. את עיקר טיעוניו כנגד שירת הילדים שהיתה קיימת אז ניתן לסכם בשלוש נקודות עיקריות:

(1) שירת הילדים עניה מאוד, הן באוצר המלים והן בדימויים ובציורים. "המשוררים מניחים" כך טען, "שאוצר המלים של הילד הוא דל מאוד ועל מנת שיביין את שיריהם הם כתובים בשפה שלו, בגמגום דרדקי ובאוצר מלים של קמץ אלף".

(2) שירת הילדים בארץ היא ילדותית ומיילדת. בכוח הניסיון לחקות את התנהגותו של הילד מעמידים במרכז השיר דובר-ילד מפונק, לא-כלומי ולעתים דפקטיבי, ומניחים שהקורא - הילד יזדהה דווקא עם דמות זו.

4 וראה עוד בענין זה: מרים רות: "מר גוזמאי הבדאי קם לתחיה", מעגלי קריאה מס' 4, עמ' 88-90.

5 וראה בענין זה: יחזקאל צורף: "שירת הילדים של אברהם שלונסקי", מעגלי קריאה מס' 1, עמ' 29-50; וכן: ד"ר אברהם גרין: "אברהם שלונסקי והקורא", ספרות ילדים ונוער כסלו תשמ"ג, 1982 עמ' 11-15.

(3) בתכניה, מלאה שירה זו בסגטימנטליות ורכרוכיות מצד אחד ובפסדור פטריוטיות מצד שני (בפתיחה לספר "אני וטלי בארץ הלמה" הוא בונה פארר דיות על סגנון שירי זה דומה שעיקר דבריו מופנה כלפי מרים ילן: הסגנון בכה מאוד, השיר על הדוד העצוב וכו').

בתוך המאמר "ספרות ילדים או ספרות ילדותית" (ילקוט אש"ל, עמ' 154) הוא מונה את מומיה של ספרות הילדים העברית (וכדאי להזכיר שהמומים חלים על התכנים ולא על הצורות והמבנים; כאן הוא שמרני והולך בדרכו של צ'וקובסקי כמו ילן, גולדברג ואחרים: מכני בתים קורטטיים, חריות מלעיל ומלרע, חרוזים עשירים, ממקדי משמעות וכו'. כשהוא מדבר על ספרות ילדים "טובה", הוא מנסה לבטל את הדיכוטומיה (חלוקה לשניים) של ספרות ילדים מול ספרות מבוגרים. לדעתו "אסור לסופר לכתוב במיוחד" רק לילדים; אסור לו לרדת לקומה הנמוכה של הבנת הילד, להשתופף לפניו ולהתחפש כאילו גם הוא, היצור, הינו תינוק בן יומיו. הילד רוצה תמיד לטפס אל על. תמיד גדול בעיניו כבודו של המבוגר לפי שהוא עצמו רוצה להיות מבוגר. ואין לחשוש שמא לא יבין הילד משהו. אי הבנה היא תמיד מעורר ליצירה! לא יבין - ישאל. "גירה של פתותי לחם לעוסיים אין נותנים אלא בפייהם של יונקים חולביים" (ילקוט אש"ל, עמ' 155).

מאידך, במקביל לשפה הגבוהה מאוד, היה שלונסקי ראשון שהכניס ליצירותיו את שפת הרחוב, קללות בערבית ובאידיש - דבר שעורר את התנגדות מבקריו ועל כך הגיב בשיר: "כאן, אצלנו זה החוק: אם על באמת אסור הוא, לא אסור הוא על בצחוק".

ביצירתו, נמנע שלונסקי מסגטימנטליות, הן בסיטואציות והן במלים. בכל שלושת ספריו אין שום סיטואציה או מלה בעלות פוטנציאל סגטימנטליות.

בתחום המילולי הוא כותב לילדים כאל מבוגרים. לכל דבר, לא רק שאוצר המלים הוא גבוה ועשיר, אלא הוא מצטט פסוקים רבים מן המקורות שאין שום סיכוי שהילד השומע יכירם ויבין אותם. בחלק מן המקרים, יכול הילד השומע להבין את הטכסט גם מבלי לזהות את המקור (אלוהיה מעשירה) אך בחלק אחר מן המקרים הילד לא יבין - בשל שפת הציטוט - חלק נכבד מן הטכסט. כך, למשל, אלוהיה הכרחית:

וכל העופות וחיות הביבר / אומרים לו שלום כשורב אל רעהו
וכאן נסיים באמרה חשובה / אמרה מפורסמת מכוש ועד הודו (מגילת אסתר)
במקום שעומדים בעלי משובה/שם רק משורר ותינוק יעמודו (בראשית רבא ל"ד

בשתי האלוזיות המופיעות בטכסט משבש שלונסקי את המקור. בראשונה, הוא משנה את סדר המקומות, לעומת הנאמר במגילה "מהודו ועד כוש". אך עניין זה הוא רק שעשוע - למי שמכיר את המקור. הילד, לעומת זאת, יבין את הרעיון הכללי של הדברים, שזוהי אמרה מפורסמת במקומות רחוקים ושונים שבעולם. האלוזיה השניה, לעומת זאת, מורכבת וקשה יותר. היא מבוססת על האמרה: "במקום שבעלי תשובה עומדים, צדיקים גמורים אינם עומדים" (בר' ל"ד). שלונסקי לוקח את תבנית המשפט ומשתעשע בה. בעלי תשובה מתחלפים על דרך החרוץ עם בעלי משובה, ואילו הצדיקים שאינם יכולים לעמוד עם בעלי תשובה, מתחלפים בתינוקות ומשוררים שהם שניהם "בעלי משובה" ומשום כך יכולים

לעמוד יחד. הילד השומע לא רק שאינו מכיר את האלוזיה (הרמוזה לטכסט האחר) ואינו קולט את השעשוע שבה, אלא שבשל השימוש ברובד הלשוני הנ"ל הוא אינו מבין בכלל כמה המדובר.

שלונסקי אינו מוטרד מכך, לדבריו, הילד יקלוט בע"פ את המלים בגלל הצליל, המשקל וההרזו. הוא ישאל לפשר המלים ועל-ידי כך יעשיר את עולמו הרוחני מחד גיסא ואת אוצר מלותיו מאידך. בחלק מן המקרים יקלוט הילד בע"פ ניבים ופתגמים - אך גם כאן, כמו בדוגמאות שלמעלה, יש שהילד יקלוט פתגם מובן ועל-ידי כך באמת עשוי להעשיר את מילונו הספרותי-לשוני. אך יש שהוא ישמע מלים שהן לגביו בגדר סינית, ונשאלת השאלה אם גם הוריו או אלה הקוראים בפניו יוכלו להסביר לו את הסתום.

דוגמא לפתגם מובן:

תאמרו, "איזה גועל", אך ילד פקח
על טעם וריח אינו מתרכח.

ולעומת זאת שימוש בביטוי הטעון הסבר:

אך כל כך הרבה היכרנו
שאפילו לא שערנו
שכירה כזאת של ברוץ
היא אליה שיש בה קוץ. ("אליה וקוץ בה", רה"ש י"ז)

כאמור, שלונסקי אינו מוטרד מאי-הבנה של הילד את הדברים. לדעתו, ספרות חייבת למשוך למעלה - ולהוכיח דבריו הוא מספר כיצד ניסה לפרסם קטעים מתוך "עלילות מיקי מהו" ב"דבר לילדים", והעורכים דחו אותו בטענה שזו אינה יצירה לילדים: הילדים לא יבינו את הכתוב. מאוחר יותר, לאחר שנתפרסם הספר, ידעו הילדים קטעים שלמים ממנו בע"פ, ונהנו ממנו הנאה גדולה.

בהמשך דבריו מסביר שלונסקי כי הילדים אהבו את יצירותיו משום שיצירות מבוססות על משחק. הילדים, כמו המשוררים המבוגרים, אוהבים לשחק: משחקי דמיון, משחקי לשון ומשחקים ממינים שונים. אם המשחק הוא טוב, מקורי ומעניין - הילדים ינהנו ממנו מאוד גם אם יצטרכו להתאמץ לשם כך. כשהוא מציג את עצמו, ב"אני וטלי בארץ הלמה" הוא מציג את הדמיון שבין משורר לילד.

בשל המגמה הברורה שלא להתיילד ולא להשתמש באוצר מלים של ילד, אין בשירתו של שלונסקי (בניגוד למקובל בשירה העברית תמיד) שום שיר בו הדובר הוא ילד. בשיריו הדובר הוא אברם, או מספר כל-יודע, המצטט אמרות של טלי או מביאן בדיבור עקיף, כשהוא מעלה ומשפר את השפה. טלי ואברם הם שווים זכויות במשחק, פעם הוא מנסה להשיב ופעם היא. המשחק וההשתובבות עומדים במרכז שירתו של שלונסקי, וככזו היא באמת מיוחדת במינה על רקע תקופתו ועל רקע תקופתנו.

את המשחקים שלו ניתן לחלק בצורה ברורה לשני סוגים: משחקים שערך השעשוע שבהם הוא בסיטואציה, במצב הקומי, ומשחקים שעיקרם שעשוע לשוני.

משחקי סיטואציה רבים יותר ב"עלילות מיקי מהר", ואילו משחקי לשון רבים יותר ב"אני וטלי בארץ הלמה", עם זאת ניתן למצוא גם כאן וגם כאן משחקים משני הסוגים.

שיר "מיקי מהו" מבוססים על תמונת הקרקס והביבר, המוני בעל־רחיים, קונצים והשתרבויות. משחקי הלשון כאן הם בעיקר קשקושים, שמטרתם לשרת את אוירת הקרקס. הוא גוזר פעלים משמות, ויוצר עלידי כך אלמנט משעשע:

פוט ביסבס מן ביס כזה,
די פיסטוקים לפסטק
גם על בוקי לדקדק וכו'

ולצורך יצירת המצלול החזק, המאפיין את הקרקס, מובאים הפעלים והשמות בסמוך זה לזה.

בואו, בואו היכנסו
יקורקס פה מחזה
שמיום ניסים ניסנו
ומיום קרקוס קרקסו
לא נוסנס עוד
לא קורקס עוד
נס קרקסת שכזה.
אחר כך אמר הכלב:
כבר קינצצנו קונצים אלף
ועכשיו, הב הב יא שיך
לביתי אני הולך.

לתוך הקשקשת הזו מוכנסות מילים בידיש וקללות בערבית, ועיקרן שוב לשעשע ולבדח:

איינס צוויי דריי פיר
מנדלה שתה קפיר
הוא שבר את הבקבוק
וקרא אינעלבוך, ג'רן!

וכמוהן מילות הסלנג, כמו: מיק ומיקה המפונדרקת.

או: וקושיה שלישית, מתי זה
נוהגים לומר כאן איזן
ואולי יותר נכון
להגיד ברזל בטון.

מעטים מאוד ב"עלילות מיקי מהר" משחקים לוגיים של פירוק מלים המורכבות מכמה הברות למלים חד־הברתיות, תוך מגמה וניסיון לעמדת על ההיגיון הסמנטי של מרכיבי המלה. יש, אמנם, חלוקה של השם מיקי מהו, השואל "מהו מיקי" דקונציון, שהוא "קונץ מציון" - אך זה הכל. לעומת זאת, ב"אני

וטלי בארץ הלמה" המשחקים הלוגיים רבים יותר ומתוחכמים יותר. כאן מושם הדגש פחות על המצוללים ויותר על ההיגיון והמשמעויות. עם זאת ראוי לציין כי המשחקים - המבוגר והילד - משיגים ומועשרים כל אחד לעצמו. אין כאן הקרבה של מבוגר הקורא בפני ילד, אלא מבוגר המשחק עם הילד משחק בשני פרטנרים זהים. הילד עשוי להעשיר את לשונו של המבוגר בעגה הילדותית הצברית, בחשיבה הראשונית וכדמיונו העשיר - ואילו המבוגר יעשיר את לשונו של הילד באוצר מלים רב יותר. למבוגר אין שום עמדת כוח על הילד. זו הסיבה, כנראה, מדוע לא הסביר אברם לטלי את המשמעות הנכונה של המלה חמסין (חמישים - מערבית) שאז היה נראה הוא משכיל יותר ולא פרטנר שווהזכויות במשחק.

פעלו הספרותי לילדים של שלונסקי נסתיים בתרגום "עוץ לי גוץ לי", שהוא עיבוד המעשיה המפורסמת על בת הטוחן, והקווים המאפיינים את יצירתו לילדים מתקיימים גם כאן, בעיקר בשל ה"קצרים" שבין רמות הלשון השונות.

* * *

שנות השישים חוללו מפנה כללי בספרות הילדים העברית, ושינוי זה חל גם על המרכיבים ההומוריסטיים. היעדים החינוכיים של ספרות הילדים של טרום המדינה התחלפו בערכים שונים, לאו דווקא חינוכיים. ספרות הילדים נעשתה משוחררת יותר וממוסחרת יותר. סדר העדיפויות בספרות ההומוריסטית העכשווית נשתנה: בעוד שלספרות הילדים של טרום המדינה חשוב היה קודם כל לחנך, להעשיר לשון, ואולי גם לשעשע - הרי הטכסטים העכשוויים הם קודם כל משעשעים ורק אחר כך וגם זאת באופן לא מחייב, הם גם מחנכים.

ע' הלל הוא מן היוצרים המובהקים הכותבים הומור לילדים. ההומור שלו עשיר ורבגוני, וכמובן לא נוכל לסקור את יצירתו כולה. נדון כאן במדגם מתוך "דודי שמחה" ובמדגם מתוך "פרת משה רבנו", שההומור בו מתוחכם וקשה יותר. הדוד שמחה הוא דוד מבלבל, דומה לדמויות המבלבלים בספרות שקדמה לו אך גם שונה מהם. הוא דומה להם בכך שהוא מפורז, מרושל ויוצר סיטואציות קומיות, המאפשרות לילד להרגיש חכם יותר ולצחוק ממנו צחוק משחרר של שמחה לאיד מתוך רגש עליונות. מאידך, זהו דוד ישראלי מאוד, לא טיפוס גלותי (נוסח "גברת עם כלבלב" או "המפורז מכפר אז"ר) אלא איש חברמן, אוהב בעל-לחיים, ידע "לסדר" את הבריות, ויחד עם בן אחותו הוא "מסדר" את ההורים היוצאים לבלוי במצאי שבת, או שהוא "מסדר" את בן אחותו עצמו. ההומור ב"דודי שמחה", ברוב המקרים, הוא הומור של מצבים קומיים, הומור של התחפשות (הדוד מעמיד פנים כלא רואה את הילד בראי, עושה עצמו "בייבי סיטר" לילד ישן ובינתיים משתולל עמו), הומור של חבטה (מכה את הילד באף ומורח אותו בקצף גילוח), הומור של מבלבל (למשל: לארוחת בוקר הוא מורח בחמאה סנדוויץ מסגדל, אבל בתה הוא שם שתי כפיות חרדל...) ועוד. מאידך, יש כאן גם הומור ורבלי פשוט ובלתי מתוחכם, כזה שגם הילד הקטן יוכל להבינו. כך למשל, כשהוא משתמש באלוזיות, אלו לקוחות מניסיונו הספרותי של הילד. כך, למשל:

הופ! מעיף אותי לרום
ומשליכני על הארון
פרצח פיו בזמר דון
ושר: "רד אלינו אירדן".

כשהוא משתמש בהומור של "מסר כפול", הילד המתוחכם יבין את ההומור שבו ואילו זה שלשוננו אינה די עשירה לא ייפגע באי־הבנה בטכסט. כך, למשל:

כשדודי שמחה בקצף מקוצף (קצף - סבון, קצף - זעם)
גם כובעו גם החולצה
שואג הוא פתע: מחרצף!
אני אקצוץ ממך קצצה!

יש ב"דודי שמחה" גם הרבה מלות רחוב, נוסח קללות של ילדים, כמו:

אם לא תחדל מזה "קופיקו"
אמרח לך את האפיקו.

הדוד משתולל כילד ומדבר כילד:

וכשדודי את פיו פותח
ממש מבול משם קולח
(דודי גיבור בלקלל)
הביטו איך הוא משתולל -
אל מול הראי לשון שולח
ובמצחו בראי נוגח...

ההומור של הדוד שמחה הוא הומור מתוך טוב לב⁶, אינו פוגע באיש, ורק מטיב לסובבים אותו. האיש הוא אדם חביב המסייע לכל, מתנדב למכבי אש, לשמש כבייבי סיטר ועוד, כשבכל אלה אין הוא "מקריב" אלא נהנה וגורם הנאה. "דודי שמחה" הוא ספר המיועד לילדים גילאי 3-7 כי ההומור שבו, כאמור, עיקרו במצבים קומיים ומיעוטו בהומור ורבלי, אך בשל אופיו הוא מקובל מאוד גם על מבוגרים יותר.

"פרת משה רבנו" הוא ספר מתוחכם הרבה יותר. עיקרו בהומור ורבלי, כזה הקשור בניסיון ספרותי ולשוני עשיר, ולא כל ילד, ולו גם המבוגר יותר, יוכל להנות מרמות ההומור השונות שבו: עיקר ההומור שבכאן הוא עירוב של רמות שפה גבוהות ונמוכות לסירוגין, כשלצד ביטויים גבוהים הלקוחים מן המקורות מופיעות מלות רחוב כמו שפריץ, פחסה, גזיק וכר. כך, למשל:

הכי זיפת:

כשנדחקים בתור.

אם יש "ברוגז" ולא יודעים איך לגמור.

6 וראה עוד בענין זה: רות ומרים: "דודי שמחה", הד הגן כ"א/א, 1964, עמ' 415-414; סנפיר מרים: "שירתו של ע' הלל": הד הגן ל"ט/א, 1974, עמ' 91-83.

שפריץ של ירוקת החמור.
אבל הכי זיפת זה לשכב חולה, כשבחרץ אביב,
ושבת, וקול התור...

מכתב קטן זה בנוי כקטלוג של סיטואציות "זיפתיות", כשהבניה היא מן הזיפת פחות אל ה"הכי זיפת". הסיטואציות כשלעצמן אינן די מצחיקות, אלא שהיסוד הקומי מושג כאן בשל ה"אוביקטיביות" שבמסירת הדברים. אין זה ש"אני ברוגז" אלא "ברוגז שלא יודעים איך לגמור אותו הוא מצב מזופת". המרכיב השלישי שברשימה - "שפריץ של ירוקת החמור" - טעון ידע מוקדם, שכן ירוקת החמור הוא צמח המוכר למי שגר בסביבה בה צומחים צמחי בר. זהו צמח בשרני, בעל פה המתין קילוח מים בשעה שדורכים עליו, ולילד שאינו מכיר את הצמח עשוי השם "ירוקת החמור" לשמש כמרכיב קומי לשוני. עם זאת, לא הסיטואציות שבשיר יוצרות את עיקר הגוון הקומי שלו אלא דווקא הצד הלשוני שלו. שוב, שילוב של רבדים לשוניים קיצוניים. לצד ה"ברוגז", "זיפת", ו"שפריץ", מופיעה האלוזיה "כשבחרץ אביב ושבת" ו"קול התור" ("עת האביב הגיע וקול התור נשמע בארצנו"). ברור גם כי המרכיב הקומי מתעצם בשל הצימוד תור (אנשים העומדים בשורה) עם תור (העוף מבשר האביב). אין ספק ששיר זה קשה להבנתם של ילדים. הוא מצריך ידע מוקדם (אלוזיה למקרא, הכרת הצמח, הכרת רבדי לשון וצימודים). זהו הומור לשמו, המתעלם גם מן הצדדים החינוכיים או הבלתי-חינוכיים של הטכסט ומיעד לכל מי שרוצה ויכול ליהנות ממנו. בשל הוצאת הספר כספר ילדים (יש בו גם שירים המתאימים לילדים קטנים) עשוי הוא להתאים לכל גיל ולכל אדם, כאמצעות מטעניו שלו, יפיק מן הטכסט את ההומור שביכולתו להפיק.

יורם טהרלכ, כמו ע' הלל, הוא משורר הומוריסטן. מרבית יצירותיו לילדים הן קומיות ומטרתן - לשעשע את קוראיו בלבד. מרכיבים חינוכיים אינם קיימים בטכסטים, ולא אחת מעוררות היצירות את זעמם של אנשי החינוך בשל הקללות והניסוחים הבלתי נוחים למבוגר, הצריך לקרוא את הטכסט באוני הילד.

מבחינה כרונולוגית ניתן להבחין ביצירת י' טהרלכ בשלושה סגנונות:

(א) היצירות הצבורות: "הגברת מרח בצלאל", ו"הדרה שלי מרחוב הנביאים". אלו הן יצירות המכילות סוגי הומור שונים, הומור של מצבים והומור ורבלי, והילדים בגילים השונים אוהבים את היצירות ומבינים אותן בהתאם למטענים התרבותיים שלהם.

(ב) היצירות המתוחכמות המתבססות על מידע קודם של השומע: מונה ליוה הקטנה, ארכימדס הקטן, איזיק ניוטון הקטן, נוח ואחרים. יצירות אלה שהן משעשעות מאוד, מחייבות את השומע להכיר תחילה את המקור עליו מתבססת הפרודיה. מונה ליוה היתה ילדה צחקנית ועליזה מאוד, לכן קראו לה הילדים המון עליזה, ובקיצור מונה-ליוה (אטימולוגיה קומית), היא צחקה המון ו"כשהיתה מחליקה בשלג ונופלת - היא היתה מתגלגלת מצחוק" (מימוש מטפורה). הטכסט מצחיק מאוד הן מבחינה לשונית והן מבחינת הסיטואציות שבו (הסבר אתיולוגי לפיה העקום במקצת של מונה ליוה הוא

וראה גם: מירי ברוך ומאיה פרוכטמן: לכל שיר יש שם, הוצ' פפירוס אוני'
ת"א, 1982 עמ' 102-113.

בכך שהיא צבטה עצמה כדי שלא תצחק וכדי שלאונרדו יוכל לצייר אותה, אך בשלב מסוים לא יכלה לעצור בעצמה וצחקה).

יצירות אלה מעיפות מבט עקום, משעשע וחדשני לעבר דמויות מוכרות, כשמבט זה מלווה בהומור לשוני מתוחכם ועשיר. מתוך עושר הומוריסטי זה, "נפלו יצירות אלה בין הכסאות" - שכן לילדים היו קשות מדי (הילד אינו מכיר בדרך כלל את הדמויות הרציניות אותן "מקרקס" יורם טהרלב) ואילו המבוגר, אשר ללא ספק היה נהנה הנאה עצומה מן הטכסטים - אינו מגיע אליהם בשל הופעתם כספרות ילדים.

(ג) "ההומור הנמוך": בעוד שביצירותיו הקודמות השתמש טהרלב בסוגים שונים של הומור ובנה רמות תחכום שונות, הרי שהספר "אני בריא" מבוסס על הומור נמוך מאוד, אלמנטרי, שעיקרו גסויות ופואנטה. בעוד שהטכסטים הקודמים היו טובים ומתוחכמים מדי, ובשל כך בלתי סחירים, החל טהרלב כותב יצירות עם הומור אלמנטרי, אשר יצחיק בכל מחיר ויהיה מכיר בכל מחיר:

לא יוצא לי לא יוצא / כמה שאני רוצה
מנסה חזק חזק / גם לא קקי, גם לא קק
כאילו יש שמה פקק.

כשזה עובר, אני יודע / התענוג - גדול פי מאה.

ס י כ ו ם

השוואת ההומור ביצירותיהם של ארבעה יוצרים - ל' גולדברג ושלונסקי מזה, וע' הלל, וי' טהרלב מזה - חושפת את ההבדל העיקרוני שבין ספרות טרום המדינה לבין הספרות העכשווית. סופרי שנות הארבעים ראו עצמם כמחנכים, בנו תאוריות חינוכיות ואף העלו אותן על הכתב (וראה "ילקוט אשל" לא' שלונסקי, ו"בין סופר ילדים לבין קוראיו" ללאה גולדברג). היו ויכוחים על מהות המטרות וערכן, אך יצרי שנות הארבעים חשבו בראש ובראשונה על ערכם החינוכי של הדברים ועל המטרות הספרותיות הלשוניות, הפסיכולוגיות והאחרות.

ההומור בספרות הילדים העכשווית הוא חסר אידיאלים חינוכיים. זהו הומור טבעי יותר, משחרר יותר ומצחיק יותר. הוא פונה לרמות אינטלגנציה שונות, מתוך מגמות מסחריות בעיקר. אמצעי ההומור שלא היו מקובלים עד עתה בספרות זוכים ללגיטימציה ברוח הזמן, וכך בכנסות לשימוש מלים נמוכות וגסויות הלקוחות מחדרי השירותים. התשובה בדבר איכותם של טכסטים אלה קשורות בנקודת התצפית של המבוגר הקורא. בעוד איש בספרות ואיש החינוך עשויים להסתייג מחלק מהן עשוי הפסיכולוג להעריך אותן מאוד כמשחררות וכ"מעלות על השולחן" נושאים שנחשבו לכאלה שהשתיקה יפה להם.

התשובה לשאלה האם לקרוא ספרות הומוריסטית כזו או אחרת מופנית, אפוא, לשיקוליו ולטעמו של המבוגר הבוחר את הטכסטים לילדיו.

הדברים נאמרו בכ"ז טבת תשמ"ג, 11.1.83 במסגרת יום עיון בנושא הומור בספרות ילדים, שנערך במכללה, מטעם מרכז לזין קיפניס לספרות ילדים.